

Η ανάπτυξη του ελληνικού εθνικού κινήματος και οι ηγετικές ομάδες του ελληνισμού από το β' μισό του 18ου αιώνα

Ευάγγελος Β. Τσακνάκης

Φοιτητική Εργασία (ΕΛΠ2370, ΑΠΚΥ)
Δολίχη, 11-2010

Περιεχόμενα:

Εισαγωγή

1. Οι συνθήκες και οι εξελίξεις στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο και στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι οποίες επέτρεψαν την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικού κινήματος για τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους
2. Οι ηγετικές ομάδες του ελληνισμού, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και ο τρόπος με τον οποίο η κάθε ομάδα υποδέχθηκε τον στόχο της δημιουργίας σύγχρονου- εθνικού κράτους

Επίλογος

Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Στην παρούσα μελέτη θα εξετάσουμε τις συνθήκες και τις εξελίξεις στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, καθώς και στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που αυξήθηκαν το β' μισό του 18ου αιώνα και επέτρεψαν την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικού κινήματος. Θα λάβουμε υπόψη το «νεωτερικό» χαρακτήρα του εν λόγω κινήματος και τη διατύπωση του Θ. Βερέμη – Γ. Κουλιόπουλου για την πολιτική χροιά του κινήματος, το οποίο, τροφοδοτούμενο με ιδεολογικά και πολιτικά μηνύματα από την επαναστατημένη Γαλλία, εκτός από την απελευθέρωση του έθνους και στη συγκρότηση ανεξάρτητου εθνικού κράτους, αποσκοπούσε στη σύσταση σύγχρονης και ευνομούμενης πολιτείας.¹ Θα αναφερθούμε, τέλος, στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ηγετικών ομάδων του ελληνισμού καθώς και στον τρόπο με τον οποίο η κάθε μία από αυτές υποδέχθηκε το στόχο της δημιουργίας σύγχρονου – εθνικού κράτους.

1. Οι συνθήκες και οι εξελίξεις στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο και στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι οποίες επέτρεψαν

¹ Βερέμης (2006), σ. 42.

την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικού κινήματος για τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους

Η ευρωπαϊκή Αναγέννηση του 15ου αιώνα σηματοδοτεί τη νέα εποχή στην ιστορία του δυτικού κόσμου, ενώ η Ελλάδα εισήλθε σε αυτή τη νέα εποχή την περίοδο του ώριμου Διαφωτισμού, ειδικότερα, την περίοδο από τη Γαλλική Επανάσταση (1789) έως την Ελληνική Επανάσταση (1821).²

Από το β' μισό του 16ου η οθωμανική αυτοκρατορία άρχισε να παρακμάζει, αφού οι κατακτήσεις των Οθωμανών περιορίστηκαν, τόσο προς την πλευρά των Ινδιών από τη δυναστεία των Σαφαβιδών της Περσίας όσο και προς τον βόρειο Καύκασο, την Κασπία και τη δυτική Σιβηρία από τους Ρώσους. Συνέπεια ήταν η μείωση των εσόδων από τις κατακτημένες περιοχές και η οικονομική κρίση της αυτοκρατορίας, η οποία επιδεινώθηκε από την ανάπτυξη του εμπορίου των ευρωπαϊκών χωρών.³

Ο Αλή πασάς, με την άνοδό του από φύλακα των Στενών της Ρούμελης σε κυβερνήτη της Θεσσαλίας και σε πασά αργότερα των Τρικάλων και των Ιωαννίνων, το 1788, προκάλεσε με τη δύναμη που απέκτησε τριβές στην οθωμανική κεντρική διοίκηση, η οποία φοβήθηκε να μην παραγίνει ισχυρός.⁴ Ρωγμές, όμως, δημιουργήθηκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία από τη διεκδίκηση των ευρωπαϊκών περιοχών από παλιούς και νέους διεκδικητές, με αποτέλεσμα ο χαρακτήρας της αυτοκρατορίας να μεταβληθεί σε αμυντικός, από επιθετικός που ήταν μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα.⁵ Ωστόσο, από το 1716, η οθωμανική αυτοκρατορία είχε ήδη αποδυναμωθεί με την απώλεια του Βανάτου (στην περιοχή της Τιμισοάρα στη σημερινή Ρουμανία).⁶

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο Αγώνας των Ιταλών για την απελευθέρωσή τους από τους Αυστριακούς, ο αγώνας των Αμερικανών για ανεξαρτητοποίηση από τους Άγγλους και ο αγώνας των Γερμανών κατά των Αυστριακών και των Γάλλων, αποτελούσαν εθνικά κινήματα που αποσκοπούσαν στη δημιουργία νέας εθνικής υπόστασης.⁷ Οι δυνάμεις που αναμείχθηκαν στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, συμβάλλοντας στην εξέλιξη της ελληνικής υπόθεσης ήταν της Ρωσίας και της Γαλλίας. Η πρώτη, ως ορθόδοξη, θεωρώντας τον εαυτό της διάδοχο της βυζαντινής αυτοκρατορίας εναντιώθηκε κατά του Σουλτάνου. Η δεύτερη τροφοδότησε το ελληνικό εθνικό κίνημα με τα φιλελεύθερα και επαναστατικά της

² Ο.π. σ.σ. 19-21.

³ Γιαννόπουλος (1975), σ.σ. 99-100.

⁴ Dakin (2005), σ.σ. 48-50.

⁵ Βλ. Ίδρυμα Μείζονος Αθλητισμού «Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Αλλαγές στο κράτος»

⁶ Βλ. Ίδρυμα Μείζονος Αθλητισμού «Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Αλλαγές στο κράτος/ Αλλαγές κυριαρχίας»

⁷ Βερέμης (2006), σ.σ. 40-41.

μηνύματα.⁸ Το ελληνικό εθνικό κίνημα επηρεασμένο από τα παραπάνω, καθώς επίσης και από τα πολιτικά μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης αποσκοπούσε στην προβολή ανεξάρτητης εθνικής υπόστασης.⁹ Την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα, οι ιδέες της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας έλκυαν του Έλληνες και ήταν αποτέλεσμα των ιδεών του Διαφωτισμού.¹⁰ Σ' αυτή τη δεκαετία, καθώς και στην πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, εμφανίσθηκαν για πρώτη φορά τα στοιχεία του ελληνικού εθνικού κινήματος.¹¹ Η διάκριση των Ελλήνων από τους Οθωμανούς, η ταύτισή τους με τους Ευρωπαίους και η θεώρηση ότι ήταν απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, η θεώρηση της κυριαρχίας και εξουσίας των Οθωμανών ως παράνομη και αυθαίρετη και, τέλος, το δικαίωμα των Ελλήνων για τη διεκδίκηση της ελευθερίας τους και της σύστασης αυτόνομης και ευνομούμενης πολιτείας, ήταν τα στοιχεία του ελληνικού εθνικού κινήματος.¹²

Το φιλελληνικό κίνημα που εμφανίστηκε κυρίως στη Γαλλία, την Αγγλία, την Ιταλία και τη Γερμανία περιελάμβανε το θαυμασμό των αρχαίων Ελλήνων και της αρχαίας Ελλάδας, την πεποίθηση πως οι νέοι Έλληνες ήταν απόγονοι των αρχαίων και πως η απελευθέρωση των Ελλήνων θα σήμαινε την αναγέννηση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.¹³ Οι ξένοι περιηγητές και αρχαιολόγοι, ήδη επισκέπτονταν την Ελλάδα στα χρόνια πριν την επανάσταση, ενισχύοντας την πεποίθηση των Ελλήνων για την αρχαιοελληνική τους καταγωγή.¹⁴ Η διάκριση των Ελλήνων από τους Οθωμανούς ήταν ξεκάθαρη, λόγω της διαφορετικής θρησκείας και γλώσσας. Η ταύτιση, όμως, των Ελλήνων με τους Ευρωπαίους, αμφισβητήθηκε έντονα, λόγω των αντιδράσεων κυρίως που εξέφρασε η Ορθόδοξη εκκλησία, καθώς και λόγω της γενικότερης αδιαφορίας των Ελλήνων.¹⁵ Ωστόσο, η Ελλάδα προσανατολίστηκε προς την Ευρώπη, την οποία θεώρησε ως πρότυπο για την εθνική της υπόσταση και διέξοδο από την τουρκική κυριαρχία.¹⁶ Η οθωμανική κυριαρχία αποδεικνυόταν εύκολα ως αυθαίρετη, αφού το καθεστώς του Σουλτάνου στήριζε την αυθαιρεσία των οργάνων του. Ήταν δυσκολότερο όμως να αποδειχθεί η παρανομία της τουρκικής κυριαρχίας, αφού τη στήριζε η απόφαση της Ιεράς Συμμαχίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας. Η Μεγάλη Εκκλησία, επίσης, αναγνώριζε τη νομιμότητα του Οθωμανού σουλτάνου. Όμως, γενικότερα, οι Οθωμανοί θεωρούνταν ότι διοικούσαν παράνομα στις ελληνικές

χώρες.¹⁷ Η προβολή του δικαιώματος για τη δημιουργία αυτόνομης και ευνομούμενης πολιτείας, τέλος, νομιμοποιούσε το δικαίωμα στην προβολή της επανάστασης. Η ευνομούμενη πολιτεία που θα ιδρυόταν θα ήταν στα πρότυπα του δυτικού κόσμου.¹⁸ Στις εξελίξεις που συνέβησαν στη δημιουργία του ελληνικού εθνικού κινήματος, συμμετείχαν μεγάλοι λόγιοι Έλληνες, όπως ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798). Επηρεασμένος από τη Γαλλική Επανάσταση εξέδωσε σε περισσότερα από 3.000 αντίτυπα, το 1797, τον Θούριο (στρατιωτικό εμβάθριο), μία διακήρυξη για τα δικαιώματα του ανθρώπου και ένα σύνταγμα. Το σύνταγμα του Ρήγα αναφερόταν στο αδιαίρετο της ελληνικής δημοκρατίας. Ο ίδιος οραματιζόταν μία νέα οθωμανική αυτοκρατορία απαλλαγμένη από τους Οθωμανούς ηγέτες, δίνοντας βαρύτητα στις μάζες που αποτελούσαν όλους τους λαούς της αυτοκρατορίας, οι ηγέτες των οποίων θα ήταν μορφωμένοι Έλληνες, Σλάβοι ή Ρουμάνοι, με βασική προϋπόθεση την ελληνική μόρφωση που θα τους διακατείχε. Έδινε αυτονομία στη δικαστική εξουσία, οραματιζόταν τη χειραφέτηση των γυναικών και στόχευε στη δημιουργία συστήματος υποχρεωτικής ελληνικής εκπαίδευσης.¹⁹ Ο δε Αδαμάντιος Κοραΐς, με την έκδοση της «Αδελφικής Διδασκαλίας» ως απάντηση στην «Πατρική Διδασκαλία» που εκδόθηκε από τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων, κατέκρινε την αντιφιλελεύθερη και την αντιδιαφωτιστική στάση της Εκκλησίας.²⁰

2. Οι ηγετικές ομάδες του ελληνισμού, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και ο τρόπος με τον οποίο η κάθε ομάδα υποδέχθηκε τον στόχο της δημιουργίας σύγχρονου- εθνικού κράτους

Η οθωμανική ηγεσία έδωσε ιδιαίτερη εξουσία σε υπόδουλος Έλληνες, οι οποίοι ήταν εκπρόσωποι της Εκκλησίας, της ανώτατης διοίκησης, της κοινοτικής διοίκησης και, τέλος, της δημόσιας ασφάλειας. Οι εκπρόσωποι αυτοί αποτελούσαν τις ηγετικές ομάδες του ελληνισμού και παρ' όλο που ήταν Έλληνες και ομόθρησκοι, πολλές φορές τα συμφέροντά τους ήταν διαφορετικά από τα συμφέροντα των άλλων Ελλήνων.²¹

Δια μέσου του οικουμενικού πατριάρχη, ο οποίος τελούσε υπό τις διαταγές του σουλτάνου, η οθωμανική κυριαρχία ήταν σε θέση να ελέγχει τη νομιμοφροσύνη των Ελλήνων. Τα αξιώματα του πατριάρχη, των μητροπολιτών, καθώς και όλων των κατώτερων της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, αποτελούσαν προϊόντα εξαγοράς μέσω πλειοδοσίας αργυρίου. Οι εκπρόσωποι

⁸ Βλ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού «Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Διεθνείς συγκυρίες.

⁹ Βερέμης (2006), σ. 41.

¹⁰ Dakin (2005), σ. 39.

¹¹ Βερέμης (2006), σ. 42.

¹² Ο.π. σ. 42.

¹³ Βερέμης (2006), σ. 44.

¹⁴ Dakin (2005), σ. 18.

¹⁵ Βερέμης (2006), σ.σ. 45-48.

¹⁶ Ο.π. σ. 50.

¹⁷ Ο.π. σ.σ. 52-53.

¹⁸ Ο.π. σ. 53.

¹⁹ Dakin (2005), σ.σ. 43-47.

²⁰ Βλ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού «Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Ηγετικές Ομάδες/ Λογιοσύνη/ Δράξαθε Παιδείας»

²¹ Βερέμης (2006), σ.σ. 34-35,37.

αυτής της ηγετικής ομάδας, της Εκκλησίας, ήταν μεν υπόλογοι στον ξένο κυρίαρχο και επιδίωκαν την εύνοια του, είχαν όμως και εξουσία απέναντι στον ελληνικό και πιστό λαό, εδραιώνοντας την αντίληψη ότι η τοποθέτησή τους σε αυτές της θέσεις ήταν Θεού θέλημα.²² Η επίσημη στάση της Εκκλησίας ήταν αντίθετη στο ρεύμα του Διαφωτισμού που έρρεε στους Έλληνες, φοβούμενη την αρνητική επιρροή που θα είχε για τη θρησκεία,²³ και κατά συνέπεια ήταν επιφυλακτική στις επαναστατικές ιδέες του Διαφωτισμού, οι οποίες ενέπνευσαν του Έλληνες.

Στο τομέα της ανώτατης διοίκησης, η ηγετική ομάδα που αναδείχθηκε ήταν οι Φαναριώτες, οι οποίοι αντλούσαν καταγωγή από αριστοκρατικές οικογένειες της Κωνσταντινούπολης. Από τον 17^ο και 18^ο αιώνα οι Φαναριώτες έλεγχαν την κεντρική οργάνωση της εκκλησίας.²⁴ Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους ήταν η σπουδαία μόρφωση και γλωσσομάθεια που κατείχαν, στοιχεία που τους έκαναν απαραίτητους στην οθωμανική διοίκηση. Τα αξιώματα που ελάμβαναν ήταν ανώτατα όπως το αξίωμα του «μεγάλου δραγουμάνου» που ήταν αντίστοιχο με το αξίωμα του υπουργού Εξωτερικών. Οι οσποδάροι, που είχαν απόλυτη εξουσία όπως και οι δραγουμάνοι, τοποθετήθηκαν από τον σουλτάνο στις παραδουνάβιες περιοχές από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα και διατηρήθηκαν για έναν αιώνα. Οι Φαναριώτες, ως ηγεμόνες στη Βλαχία και τη Μολδαβία, όπως και οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας, λογοδοτούσαν στον Σουλτάνο, ο οποίος μπορούσε ανά πάσα στιγμή να τους καθαιρέσει.²⁵ Η στάση τους απέναντι στο ελληνικό εθνικό κίνημα ήταν θετική, καθώς ο στόχος τους ήταν η διάβρωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και η αναβίωση της βυζαντινής, ηγέτες της οποίας θα ήταν οι ίδιοι.²⁶

Οι προεστοί ή κοτζαμπάσηδες ήταν άλλη μία ηγετική ομάδα συνδεδεμένη, επίσης, με τις κατά τόπους οθωμανικές αρχές. Οι αρμοδιότητές τους περιελάμβαναν την περισυλλογή φόρων από τους κοινοτικούς άρχοντες, οι οποίοι, πλειοδοτώντας, εξαγόραζαν το δικαίωμα αυτό. Αποτέλεσμα ήταν ορισμένες επιφανείς οικογένειες να αποκτήσουν μεγάλη δύναμη, κύρος και επιρροή.²⁷ Οι προεστοί γνωρίζοντας πολύ καλύτερα απ' όλους τις τοπικές κοινωνίες που εκπροσωπούσαν, ανάλογα με τα συμφέροντά τους και προκειμένου να μην πληγεί η ισορροπία στο οθωμανικό καθεστώς, συμμαχούσαν είτε με τις ομάδες των αρματολών είτε με τον μουσουλμανικό στρατό. Το ελληνικό εθνικό κίνημα το

υποδέχθηκαν θετικά, αφού ήταν συμμετοχοί στις επαναστάσεις για την ελευθερία που ακολούθησαν.²⁸

Η τέταρτη ηγετική ομάδα, που τελούσε υπό την οθωμανική διοίκηση, ήταν οι καπετάνιοι των αρματολών. Η αποστολή τους ήταν η καταδίωξη των κλεφτών, τηρώντας την τάξη και το νόμο.²⁹ Οι κλέφτες, ωστόσο, παρά τις επιδρομές που έκαναν στα χωριά, περιόριζαν σημαντικά τις ληστρικές δραστηριότητες των Αλβανών, οι οποίοι, μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα επεκτείνονταν προς τα δυτικά,³⁰ ενώ, με τον καιρό, εδραιώθηκαν, σε εδάφη όπου οι δυνάμεις του Σουλτάνου δεν είχαν τακτική πρόσβαση.³¹ Οι καπετάνιοι των αρματολών προέρχονταν από την τάξη των κλεφτών που είχαν καταφέρει να επιζήσουν και η επιτυχία τους καθοριζόταν από τον αριθμό των κλεφτών που θα μπορούσαν να εντάξουν στους κόλπους τους.³² Οι ανυπότακτοι κλέφτες είχαν την επιλογή είτε να ενταχθούν οικειοθελώς στην ομάδα των αρματολών είτε να διεκδικήσουν αυτοί το αξίωμα του καπετάνιου από την κεντρική εξουσία, με τη διαδικασία πλειοδοσίας αργυρίου.³³ Οι καπετάνιοι, λοιπόν, ήταν διαχειριστές της παρανομίας και της βίας της υπαίθρου, ενώ τα εισοδήματά τους προέρχονταν από τους κατοίκους του τομέα ευθύνης τους.³⁴ Οι αρματολοί και οι κλέφτες, μαζί με τους καπεταναίους των караβιών στα νησιά, τροφοδότησαν ιδεολογικά την ελληνική επανάσταση, ενώ αποτέλεσαν τις στρατιωτικές δυνάμεις που πολέμησαν στον πρώτο απελευθερωτικό αγώνα.³⁵

Στα χρόνια πριν την επανάσταση του Εικοσιένα εμφανίστηκαν οι Έλληνες έμποροι και λόγιοι, ως ηγετικές ομάδες, που, όμως, ήταν ανεξάρτητες από την οθωμανική διοίκηση. Οι Έλληνες έμποροι αναδείχτηκαν από τις εμπορικές συναλλαγές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Ευρώπη, ιδιαίτερα κατά τον 18^ο αιώνα. Οι Έλληνες πλοιοκτήτες, κατά τα τέλη του 18^{ου} και αρχές του 19^{ου} αιώνα, κατέκτησαν σημαντικό μέρος του εμπορίου της Μεσογείου και του Ευξείνου πόντου, ενώ πολλοί Έλληνες έμποροι εδραιώθηκαν σε πολλές εμπορικές θέσεις και συναλλάσσονταν με περιοχές της Ευρώπης, τη Ρωσία και τη βόρεια Αφρική. Η δραστηριότητα των Ελλήνων εμπόρων ήταν ανταγωνιστική προς τους εμπόρους της καθ' ημάς Ανατολής, τους Αρμένιους, τους Γενουάτες, τους Βενετούς, τους Γάλλους και τους Άγγλους. Ο δε Σουλτάνος είχε ανάγκη τους εμπόρους, αφού από αυτούς εξαρτιόταν η αναθέρμανση της οικονομίας. Οι σημαντικοί και πλούσιοι έμποροι, σύμφωνα με το Θ.

²² Ο.π. σ. 35.

²³ Dakin (2005), σ. 38.

²⁴ Βακαλόπουλος (1975), σ. 117.

²⁵ Βερέμης (2006), σ. 36.

²⁶ Βλ. Ίδρυμα Μείζονος Αθλητισμού «Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Ηγετικές Ομάδες/ Οικονομία/ Φαναριώτες».

²⁷ Βερέμης (2006), σ. 36.

²⁸ Βλ. Ίδρυμα Μείζονος Αθλητισμού «Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Νέες Δυνάμεις/ Τοπικές Ελίτ/ Πρόκριτοι».

²⁹ Βερέμης (2006), σ. 37.

³⁰ Dakin (2005), σ. 41.

³¹ Ο.π. σ. 42.

³² Βερέμης (2006), σ. 37.

³³ Ο.π. σ. 37.

³⁴ Ο.π. σ. 37.

³⁵ Dakin (2005), σ.σ. 40-41.

Βερέμη, αντιμετώπισαν αρνητικά την κίνηση για την ελευθερία και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι η Φιλική Εταιρία στελεχώθηκε από αδημιούργητους νέους εμπόρους, καθώς και από το γεγονός ότι η εθνική κίνηση ήταν ανεξάρτητη από τις οικονομικές επιδιώξεις των εμπόρων.³⁶ Με την ανάπτυξη του εμπορίου, όμως, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, εισήχθησαν οι ιδέες του Διαφωτισμού στους Έλληνες δια μέσου των εμπόρων, ενώ ριζοσπαστικές ήταν οι αλλαγές στην εκπαίδευση με την ίδρυση νέων σχολείων.³⁷

Οι λόγιοι, που αποτελούσαν τη δεύτερη ανεξάρτητη ηγετική ομάδα, είτε ήταν ιεράρχες είτε κοσμικοί, ήταν άλλοι λιγότερο και άλλοι περισσότερο επιφυλακτικοί για την εθνική κίνηση. Οι ριζοσπάστες λόγιοι, όμως, ήταν πεπεισμένοι για την έναρξη της επανάστασης.³⁸

Επίλογος

Η οθωμανική αυτοκρατορία άρχισε ήδη να παρακμάζει από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Οι ευρωπαϊκές εξελίξεις και ο φιλελληνισμός των ευρωπαίων, το οποίο τόνωσε το ηθικό των Ελλήνων, συμπαρέσυραν τους Έλληνες για την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικού κινήματος. Οι ηγετικές ομάδες του ελληνισμού, που αναφέρθηκαν, είτε συνδέονταν με την τουρκική διοίκηση είτε όχι, στην πλειοψηφία τους ήταν υπέρ της δημιουργίας σύγχρονου εθνικού κράτους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Dakin, D. 2005. *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*. μτφρ. Ξανθόπουλος, Α. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Βακαλόπουλος, Α. 1975. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. τ. ΙΑ΄. *Φαναριώτες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών. σελ. 117-126.

Βερέμης, Θ. – Κολιόπουλος, Γ. 2006. *Ελλάς, Η σύγχρονη συνέχεια, Από το 1821 μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Καστανιώτη Α.Ε.

Γιαννόπουλος, Ι. 1975. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. τ. ΙΑ΄. *Η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 98-100.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού. *Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Διεθνείς συγκυρίες*. Τελευταία πρόσβαση στις 15.11.2010. <http://www.ime.gr/chronos/11/tgr/gr/frameset.html?100>

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού. *Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Αλλαγές στο κράτος*. Τελευταία πρόσβαση στις 15.11.2010. <http://www.ime.gr/chronos/11/tgr/gr/frameset.html?300>

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού. *Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Αλλαγές στο κράτος/ Αλλαγές κυριαρχίας*. Τελευταία πρόσβαση στις 15.11.2010. <http://www.ime.gr/chronos/11/tgr/gr/frameset.html?300>

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού. *Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Ηγετικές Ομάδες/ Οικονομία/ Φαναριώτες*. <http://www.fhw.gr/chronos/11/tgr/gr/frameset.html?200>

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού. *Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Νέες Δυνάμεις/ Τοπικές Ελίτ/ Πρόκριτοι*. <http://www.ime.gr/chronos/11/tgr/gr/frameset.html?400>

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού. *Οθωμανική περίοδος/ Προς την Επανάσταση/ Ηγετικές Ομάδες/ Λογιοσύνη/ Δράξαθε Παιδείας*. <http://www.ime.gr/chronos/11/tgr/gr/frameset.html?200>

³⁶ Βερέμης (2006), σ.σ. 38-39.

³⁷ Dakin (2005), σ.σ. 38-39.

³⁸ Βερέμης (2006), σ.σ. 39-40.